

DOI: 10.15290/bb.2017.09.31

Беларускія пісьменнікі аб сваім лагерным вопыцеKatarzyna Drozd, *Białoruska proza lagrowa*, Warszawa 2016, ss. 252

Кацярына Дрозд звярнулася ў сваёй манаграфіі да вельмі балючай тэматыкі. Як вядома, доўгі час у Савецкім Саюзе замоўчвалася праблема рэпрэсій, якія, распачаўшыся напрыканцы 20-ых гадоў мінулага стагоддзя, ахапілі ўсю краіну. Беларусь, зразумела, не сталася выключэннем.

Пры тым, трэба ўзгадаць, на пачатку 20-ых гадоў у Беларусі нейкі час мела месца беларусізацыя ўсіх галін грамадзянскага і публічнага жыцця. Так, у 1923 годзе на VII з'ездзе Камуністычнай Партыі Беларусі дэпутатамі была прынята рэзалюцыя аб прызнанні беларускай мовы дзяржаўнай. Нацыянальна свядомыя асобы паверылі ў вяртанне да крыніц слаўнага мінулага Беларусі, у развіццё адукацыі на роднай мове. За працэсамі нацыяналізацыі з рознымі пачуццямі сачыла інтэлігенцыя на эміграцыі. Як адзначае Яўген Мірановіч:

Osoby przebywające poza granicami BSRР np. na Litwie, w Niemczech czy Czechosłowacji nie miały wpływu na kształtowanie sytuacji w ojczyźnie, mimo zajmowania kierowniczych stanowisk w emigracyjnych strukturach państwowych. Z kolei działacze białoruscy pozostający na terenie II Rzeczypospolitej nie mogli uzyskać zezwolenia na krzewienie kultury białoruskiej. W tej sytuacji jedynym rozsądnym rozwiązaniem wydawał się powrót do kraju. Tym bardziej, że władze BSRР nieustannie zachęcały emigrantów do powrotu i wzięcia udziału w budowaniu ojczyzny¹.

Сапраўды, напачатку гэтага кароткага этапу беларусізацыі, на радзіму вярнуліся рассяяныя па свеце вядомыя эміграцыйныя дзеячы: Аляксандр Цвікевіч, Вацлаў Ластоўскі, Францішак Аляхновіч і многія іншыя, якім адразу

¹ E. Mironowicz, *Białoruś*, Warszawa 1999, s. 66.

былі давераны адказныя кіраўнічыя функцыі ў важных культурных, навуковых установах Беларусі, як хаця б загадванне Акадэміяй Навук.

На вялікі жаль, хваля нацыянальнага ўздыму хутка апала. У 1929 годзе ў Мінск прыехала з Масквы галоўная Камісія Партыйнага Кантролю пры Усесаюзнай Камуністычнай Партыі бальшавікоў, якая пасля знаёмства з сітуацыяй абвінаваціла ўлады: *o próbie bezpodstawnego przeciwstawienia kultury białoruskiej kulturze rosyjskiej, agenturalność na rzecz Polski, a także o chęć odbudowy kapitalizmu*². Улічваючы агульны інтарэс беларускай дзяржавы, яе шматвяковую культурную спадчыну, гэтыя закіды можна было б успрыняць як абсурдалныя. Аднак кіраўніцтва беларускай камуністычнай партыі падышло надзвычай сур'ёзна да выказаных заўваг і кінулася выпраўляць свае “памылкі”. У беларусізацыі дзяржавы пачаўся адваротны працэс, што зразумела, хутка адчулі на сабе нацыянальна свядомыя грамадзяне, інтэлігенцыя, сяляне, увогуле ўсё беларускае насельніцтва.

Агульны лік ахвяраў палітычных рэпрэсій на Беларусі ў 1920–1950 гадах, згодна з архіўнымі дакументамі, да якіх дайшоў гісторык Уладзімір Адамуска, складае шэсцьсот тысяч асобаў. *Spośród nich wiele trafiło do Gulagu – radzieckiego systemu obozów pracy przymusowej. Warunki życia w Gulagu, sposób funkcjonowania i wpływ na psychikę osadzonych został odnotowany w wielu pozycjach literackich, które określone są wspólną kategorią – literatura łagrowa*³, – адзначае Кацярына Дрозд.

Відавочна, манаграфія доктар Кацярыны Дрозд “Białoruska proza łagrowa” з’яўляецца запатрабаванай пазіцыяй у асэнсаванні вельмі важнага тэматычна-праблемнага блоку беларускай літаратуры. Праўда, да гэтага часу ў беларусазнаўчых часопісах Польшчы друкаваліся артыкулы польскіх і беларускіх даследчыкаў, у якіх закраналася гэта тэматыка⁴, таму залішне катэгарычным выглядае сцверджанне даследчыцы, што: *Dotychczas w analizie i opisie literackiego dyskursu łagrowego nie był nigdy uwzględniany dorobek pisarzy białoruskich* (15).

Безумоўна, кніга К. Дрозд – першая навуковая праца, у якой кампактна ахопліваецца ўвесь перыяд існавання карных лагераў, даследуецца комплекс праблем, звязаных з лагерамі тэмай ў беларускай літаратуры XX стагоддзя.

² Тамсама, с. 69.

³ К. Drozd, *Białoruska proza łagrowa*, Warszawa 2016, s. 14. Далей пры спасылцы на гэтае выданне ў дужках падаецца старонка.

⁴ J. Czykwin, *Zastupnica (twórczość Łarysy Hieniusz)*, [w:] “Acta Polono-Ruthenica” 1996, t. 1; Ян Чыквін, *Зэльвенская несласлушніца*, [w:] Ян Чыквін, *Далёкія і блзкія. Беларускія пісьменнікі замежжа*, Беласток 1997; Людміла Сінькова, *Чалавек і гісторыя ў мемуарах Янкі Жамойціна*, [y:] “Тэрмапілы” 2003, № 7; Г. Тварановіч, *Гісторыя любові да Радзімы. Аўтабіяграфічная аповесць Янкі Жамойціна “З перажытага”*, [y:] *Polsko-białoruskie związki językowe, literackie, historyczne i kulturowe*, t. VI, Białystok 2004; А. Москвін, *Łarysa Geniusz: Życie w izolacji*, [w:] “Studia Interkulturowe Europy Środowo-Wschodniej” 2007, nr 21; А. Саковіч, *Пакутнікі за Народ і Бацькаўшчыну (Мемуары Францішка Аляхновіча і Янкі Жамойціна)*, (w:) *Białoruś. Przeszłość i teraźniejszość. Kultura, literatura, język*. Redakcja Ryszard Radzik, Michał Sajewicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2010.

Аб'ектам даследавання маладой варшаўскай даследчыцы сталі наступныя творы, якія складаюць лагерны дыкурс: “У кіпшюрох ГПУ” Францішка Аляхновіча, “Зона маўчання” Сяргея Грахоўскага, “Кітай – Сыбір – Масква” Язэпа Германовіча і “Сповідзь” Ларысы Геніюш. Мастацкія ўспаміны прадстаўлены ў шырокім гістарычна-палітычным кантэксце. На аснове багатай бібліяграфічнай літаратуры на беларускай, польскай і рускай мовах Аўтарка кнігі наблізіла да шырокага кола чытачоў шматлікія важкія праблемы свайго досведу.

Можна назваць кнігу Кацярыны Дрозд своеасаблівым скандэнсаваным запісам гісторыі масавых рэпрэсій над беларускім народам. Разгледжаныя даследчыцай творы сведчаць аб характары карнай сістэмы на пачатку яе існавання, у сярэдзіне і напрыканцы яе. Жорсткія здзекі над ні ў чым невінаватымі людзьмі трывалі больш, чым трыццаць гадоў і вяліся з рознай інтэнсіўнасцю. Першая хваля прыпала на пачатак трыццацых гадоў XX стагоддзя. Чарговая актывізацыя арыштаў – пад канец гэтай дэкады, супала з пачаткам Другой сусветнай вайны і ўваходам Чырвонай Арміі на тэрыторыю II Рэчпаспалітай. Пасля заканчэння ваенных дзеянняў пераследаванні пашырыліся яшчэ на эмігрантаў, якія жылі ў замежных мясцовасцях на тэрыторыі ўплываў СССР. Арышты па-за межамі Беларусі мелі характар нелегальных выкраданняў людзей. Для прыкладу можна прывесці сітуацыю з арыштам беларускай паэтка Ларысы Геніюш і яе мужа Яна ў невялікім мястэчку Вімпэрку на чэшска-нямецкай мяжы, а таксама Язэпа Германовіча, які знаходзіўся з каталіцкай місіяй у кітайскім мястэчку Харбін.

Як зазначае Кацярына Дрозд у прадмове да сваёй манаграфіі, мэтай яе навуковых даследаванняў была спроба *zrekonstruowania obrazu lagrów w oparciu o dominujące motywy i wątki, z podkreśleniem strukturalno-stylistycznej specyfiki poszczególnych ksiązek* (31).

У першым раздзеле – “Specyfika białoruskich utworów o tematyce łagrowej” – даследчыца праводзіць уважлівае асэнсаванне канцэптуальна важных тэндэнцый, спосабу падыходу беларускіх аўтараў да аповеду на тэму лагераў. Кацярына Дрозд звяртае ўвагу на важкі фактар – часавую адлегласць паміж момантам вызвалення вязня-пісьменніка і рашэннем пераліць успаміны на паперу. На думку даследчыцы, ён вызначае арганізацыю зместу твора і мае, несумненна, уплыў на ўвасабленне ўласнага вопыту, на *narratora, który w tym przypadku (ze względu na wspomnieniowy charakter omawianych utworów) może być utożsamiany z autorem* (31). Выключэннем з гэтага з’яўляецца першая частка аповесці Аляхновіча, у якую ён уводзіць фіктыўнага героя – Папутчыка, *porte-parole* самога пісьменніка. Прыём гэты дазваляе пісьменніку аб’ектыўна *zdystansować się do własnego postępowania w stosunku do władzy radzieckiej* (113).

Даследчыца звяртае ўвагу на дыфэрэнцыяцыю мэтаў і спосабу запісу лагерных успамінаў, называючы твор Аляхновіча энцыклапедыяй лагернага жыцця, твор Грахоўскага – псіхалагічным змаганнем з сіндромам ацалелага чалавека, Германовіча – умацаваннем веры, Геніюш – умацаваннем беларускай нацыянальнай ідэі. Сапраўды, паэтка неаднойчы ў “Сповідзі” пісала аб сваім заангажаванні ў справы Беларусі, жаданні служыць ёй. Радзіму яна заўсёды ставіла на першае месца.

Таксама істотнай, на думку Кацярыны Дрозд, з'яўляецца дата арышту творцы, *ze względu na przemiany zachodzące w Gulagu (warunki życia w obozach na przestrzeni ich istnienia były różne, regulowane rozporządzeniami wydawanymi przez władze radzieckie)* (35). Найбольш яркім прыкладам у разнастайнасці функцыянавання лагераў сярод разглядаемых даследчыцай твораў з'яўляецца гісторыя двух палітычных вязняў – Фр. Аляхновіча і Л. Геніюш. Аўтар “У кішчорах ГПУ” быў арыштаваны на пачатку існавання карнай сістэмы і не спазнаў на сабе формы “Особные лагеря”, або інакш называемых “шизо” (штрафной ізолятор), бо яны ўзніклі ў 1948 годзе. У той час, як Л. Геніюш, адбываючы свой тэрмін па такім жа самым абвінавачванні, зведала страшныя “шизо”.

Храналогія выхаду ў друку ўспамінаў таксама мае ўплыў на іх характар. Так як Аляхновіч быў першым вядомым вязнем лагераў, які адразу па вызваленні напісаў свае мемуары, то перад ім стаяла складаная задача, як падкрэслівае К. Дрозд, пераканаць грамадства ў праўдзівасці таго, што ён перажыў. У 1937 годзе яшчэ не было агульнавядомым, што на самой справе адбываецца ў карных лагерах у далёкай Сібіры і на Салаўках. Увесь час людзі сутыкаліся з афіцыйнай прапагандай, *w myśl której więźniowie w obozach w godnych warunkach bytowych resocjalizują się poprzez pracę* (34). Таму былы вязень так шмат месца адводзіць у сваім сведчанні тлумачэнню лагернай спецыфікі жыцця і значэння яго тэрмінаў, слоў. Кожны наступны пісьменнік у сваім творы-ўспаміне аб карных лагерах закладваў, што тэма ўжо вядомая большаму кругу чытачоў і паўтарацца няма сэнсу, а проста хацеў перадаць свае ўражанні ад перажытага, неаднойчы ўспамінаючы твор свайго папярэдніка (Л. Геніюш).

Безумоўна, Фр. Аляхновічу, высокаадукаванаму чалавеку, таленавітаму мастаку дорага каштавала адкрыта напісаць, што з-за сваёй наіўнасці ён стаў ахвярай рэпрэсій:

Чытачы мае! Вы думаеце, што гэта лёгка прызнацца, што я, ужо не дзяцюк, даў так наіўна, так дурнавата, гэтак бязьмежна недарэчна ашукаць сябе! Мне цяпер сорамна, што я гэтак бяскрытычна верыў тады ў савецкі міраж, што нават агентаў ГПУ прыймаў за людзей, якім можна верыць, мала што не за сваіх прыцяляў⁵.

Далей даследчыца звяртаецца да ўспамінаў Сяргея Грахоўскага, асобы двойчы арыштаванай органамі ГПУ. Першае зняволенне паэта мела месца ў 1936 годзе, і, нягледзячы на тое, што ўвесь дзесяцігадовы прысуд быў ім адбыты, аўтар “Зоны маўчання” доўга не меў спакою. Паўторны арышт Грахоўскага адбыўся ў 1949 годзе. Давялося паэту прабыць у лагеры да 1955 года, калі лагеры былі ўжо расфарміраваныя.

К. Дрозд адзначае, што ўспаміны С. Грахоўскага ў нейкай ступені падобныя на аповеды Фр. Аляхновіча і Я. Германовіча. Агульная ў іх рэфлексія аб нечаканасці арышту і глыбокім перакананні, што гэта памылка, якая хутка

⁵ Фр. Аляхновіч, *У капцюрот ГПУ*, Мінск 1994, с. 71.

высветліцца, бо ніякага ж злачынства імі не было ўчынена. З увагі на тое, што “Зона маўчання” была трэцяй беларускай мемуарнай кнігай аб лагерах, якая ўбачыла свет, – Грахоўскі, у адрозненне ад Фр. Аляхновіча, дазваляе сабе некаторую метафарызацыю загалоўкаў. Як піша даследчыца, паэт забяспечвае *tytuły rozdziałów określeniami niejednoznacznymi, możliwymi do wyjaśnienia dopiero po lekturze zapisków (Krótszy szlak..., Białe zjawy, i in.)* (35). Назвы раздзелаў далі і Я. Германовіч, і Л. Геніюш.

Кніга С. Грахоўскага найперш выдзяляецца ўнутранай патрэбай пісьменніка патлумачыць чытачу, чаму менавіта яму ўдалося перажыць лагер і прагай выказацца аб тым, як ён выкарыстаў сваё дараванае жыццё. Таму можна сказаць, што напісанне твора мела для яго тэрапеўтычную функцыю і, магчыма, дапамагло, у нейкай ступені, псіхічна вызваліцца ад пачуцця віны перад калегамі, ахвярамі карнай сістэмы.

Зусім іншы характар лагернага дыскурсу выяўляецца ў кнізе Язэпа Германовіча “Кітай – Сібір – Масква”. Аповед ксяндза, пазбаўлены эмацыянальнага хвалявання, адзначаецца суровай храналагічнай строгасцю, імкненнем як мага больш лагічна і ўпарадкавана, з усімі падрабязнасцямі перадаць па чарзе ўсе этапы арышту, следства і зняволення. Я. Германовіч шмат месца адводзіць сваім адносінам да вязняў, асабліва пры канстатацыі паводзін шматлікіх іншых зняволеных, пры найбольшай увазе да духоўных асобаў. Аўтар “Кітай – Сібір – Масква” абсалютна перакананы, што яму ўдалося перажыць лагер толькі дзякуючы вышэйшай волі Бога. Я. Германовіч адзначае, што заўсёды імкнуўся быць уражлівым да крыўды другога чалавека, чэсным, і адначасова падкрэслівае, што не так лёгка пісаць аб сабе.

Кацярына Дрозд слухна заўважае, што мемуары Л. Геніюш значна адрозніваюцца ад твораў яе папярэднікаў. Найперш жаночым позіткам на тое, што адбывалася на Радзіме і ў лагерах. Таксама розніца заўважаецца ў тым, што паэтка не абмяжоўваецца ў сваёй кнізе пераказам толькі часу арышту, следства і зняволення, а піша аб цэлым сваім жыцці – пачынаючы ад ранніх гадоў дзяцінства, маладосці, потым пераходзіць да свайго замужжа і прадстаўлення цэлай вялікай сям’і, сваёй і мужа. Аўтарка “Сповідзі” такім чынам паказвае абставіны, у якіх яна сфарміравалася як асоба.

Шырокі жыццёвы аб’ём зместу кнігі – гэта свядомая задума Ларысы Геніюш, бо такім чынам яна хацела, як піша Кацярына Дрозд, вытлумачыць і апраўдаць сябе перад чытачом з няслушнага абвінавачвання, што ў час вайны яна супрацоўнічала з немцамі. Дзякуючы гэтаму цэласнаму ахопу доўгага шляху аўтарка “Сповідзі” даказвае, што ў яе з самых ранніх гадоў была глыбокая нацыянальная свядомасць і непахісная адданасць беларускай справе.

У другім раздзеле кнігі Кацярыны Дрозд “*Rzeczywistość polityczna w białoruskiej prozie łagrowej*” падкрэсліваецца, што ў кожным з аналізаваных твораў робіцца націск на розныя аспекты адносін на лініі ўлада – чалавек, што, несумненна, выцякае з разнароднасці асабістага вопыту пісьменнікаў, а таксама з рознай палітычнай свядомасці.

Так, мужчынскі дыкурс дзякуючы кнізе Я. Германовіча ўзбагачаецца прадстаўленнем як выглядала ў лагерах сітуацыя ксяндзоў, як таталітарная ўлада адносілася да гэтага асяроддзя. Вобразы духоўных асобаў сустракаем

і ва ўспамінах беларускай паэткі. Л. Геніюш з вялікай пашанай і захапленнем піша аб украінскіх манашках, вельмі набожных, глыбока веруючых і непахісных змагарак за праваслаўную веру. Побыт, знаходжанне побач з імі вельмі ўзмацніла духоўна паэтэсу і дапамагло ў далейшым адбыванні катаргі. Несумненна, створаны ў “Сповідзі” вобраз жаночай зоны, аб якой мужчыны пісалі скупа, бо ведалі аб ёй толькі з чужых пераказаў, з’яўляецца ўнікальным і каштоўным.

У апошнім, трэцім раздзеле манаграфіі Кацярыны Дрозд “Białoruski obraz łagrów” разглядаюцца важныя ракурсы лагернай творчасці Ф. Аляхновіча, С. Грахоўскага, Ю. Германовіча і Л. Геніюш, тое, якім спосабам яны апавядаюць аб перажытым.

У расповедзе Язэпа Германовіча, напрыклад, сустракаецца шмат акрэсленняў, зачэрпнутых з міфалогіі, параўнанняў са светам жывёлы і раслінаў. Ксёндз, як і Фр. Аляхновіч, спяшаўся з апісаннем перажытага ў лагерах, магчыма, з-за сваіх гадоў і ўласных праблем са здароўем. І нічога здзіўнага, што карнаму побыту, як і розным іспытам яшчэ з маладых гадоў, духоўная асоба надае сэнс і вышэйшую рэлігійную меру. Германовіч, падобна як Л. Геніюш, не толькі ставіць пытанні, чаму так сталася, за што трапіў у жорсткі лагерны свет, але і адначасова дае на іх адказ, што так мусіла быць, каб лепш зразумець цяжар другога чалавека.

Варта пагадзіцца з удакладненнем Яна Чыквіна, што Л. Геніюш у большай ступені была змагаркай *супраць сістэмы за чалавечнасць, за радзіму, за нацыянальнасць*, чым ахвярай сталінскай ідэалогіі. *Відаць, таму ў яе творчым няма рытарычнага пытання ахвяры: за што? Няма ніякіх скаргаў, апраўданняў у сваёй невінаватасці, (...)*. Зразумела, што *паэтэса таксама ж жыла надзеямі, спадзяваннямі і таксама пыталася*⁶, але толькі ў Бога: за што?

“Зельвенская непаслушніца” ў сваіх успамінах не прывязвае лішній увагі да апісання знешняга выгляду лагера, бо не гэта было мэтай яе кнігі. Кацярына Дрозд разважае: *We wspomnieniach pisarka zwraca większą uwagę na spotkane osoby niż na warunki odbywania kary. Stąd też w opisie więzienia i obozu dominują informacje o współwięźniach* (237). Доўгая часавая дыстанцыя дазволіла паэтцы ўвесці ў апавед многія каментарыі, як, напрыклад, аналогію паміж двума тыранамі свету – Сталіным і Гітлерам.

Падводзячы вынікі, Кацярына Дрозд слухна адзначае, што ў польскай і рускай лагернай літаратуры беларускі голас мае сваю адметнасць: *Odmienność białoruskiej literatury łagrowej tkwi więc w jej zróżnicowaniu, uwarunkowanym zarówno czasem, w którym powstały poszczególne utwory, indywidualnymi doświadczeniami autorów, jak i ich poglądami, w tym świadomością polityczno-społeczną* (29).

Усіх пісьменнікаў беларускай лагернай прозы аб’ядноўвае пачуццё крыўды, ні ў чым не апраўданых пакутаў, падобных на дантаўскае пекла. Успаміны іх з’яўляюцца праўдзівым сведчаннем аб тым, як на самой справе выглядала савецкая карная сістэма.

⁶ Ян Чыквін, *Зельвенская непаслушніца*, [у:] Я. Чыквін, *Далёкія і блізкія. Беларускія пісьменнікі замежжа*, с. 115, 116.

Варта падкрэсліць, што манаграфія Кацярыны Дрозд пабачыла свет на польскай мове, што аблягчае польскаму чытачу не толькі знаёмства з асэнсаваннем лагернай тэматыкі, але і можа стаць дадатковым стымулам для рэалізацыі зацікаўленасці ўвогуле беларускім прыгожым пісьменствам.

*Анна Саковіч
Беласток*